

Џевад Јузбашић

РАДНИЧКО ПИТАЊЕ У ПРОГРАМИМА
ГРАЂАНСКЕ ПОЛИТИКЕ И ДЈЕЛАТНОСТИ
БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКОГ САБОРА

Ступање радничке класе на политичку сцену у Босни и Херцеговини у мајским штрајковима 1906. привукло је значајну пажњу грађанских политичара, који су настојали да остваре утицај на штрајкачки покрет, да га потчине својој контроли и искористе за циљеве грађанске политике. При томе је њихов негативан став према израстању и организовању једног интернационалистички оријентисаног радничког покрета био један од битних мотива њиховог ангажовања. Тако је активност мање групе српских интелектуалаца око листа »Дан«, на челу са др Лазаром Димитријевићем и његов покушај да се стави на чело штрајкача у Сарајеву, био инспириран схватањем да би приступање српских радника социјалдемократском покрету било крајње неповољно и опасно за српски национални покрет, јер би то могло изазвати индиферентност према свему што је српско. Полазило се од тога да народ и вјера неће више имати значај ако се заузме становиште да су сви радници браћа.¹⁾ Зато је Дими-

¹⁾ В. Божићевић, *Грађа о почецима радничког покрета у Босни и Херцеговини од 1878—1905*, Сарајево 1956, стр. 272. Уп. К. Kaser, *Die Politik der Serben Bosniens und der Herzegowina von 1903, bis zum Atentät von Sarajevo, Graz* (рукопис) стр. 61—64. О дјелатности др Лазара Димитријевића и других грађанских политичара прије, за вријеме и након мајских штрајкова 1906. према радничком покрету види И. Хаџибеговић, *Постанак радничке класе у Босни и Херцеговини и њен развој до 1914. године*, Сарајево 1980, стр. 291—292, 317, 343 и даље.

тријевић још 1905. године покушао да омете стварање струковних организација у Сарајеву, настојећи да се српски радници организују на националној основи, у оквиру српског занатлијског удружења. Појава и дјелатност занатлијско-радничких удружења, формираних на принципу истоветне националноконфесионалне припадности својих чланова, била је одраз традиционалне ситно-занатске структуре босанскохерцеговачких градова, у којој класна подјела још није могла постати превалентна у односу на национално-конфесионалну подјелу. Оваква удружења била су под утицајем грађанских политичара. То посебно вриједи за »Организацију радника Хрвата« (»од 1907.« Матица радника Хрвата за Босну и Херцеговину«), основану непосредно после мајских штрајкова 1906. Један од њених приоритетних задатака био је да међу хрватским радницима у Босни и Херцеговини развија хрватску националну мисао. До оснивања аналогне организације српских радника, међутим, није дошло, јер у том смислу нису ни постојале интенције водећих српских политичара. Активност Л. Димитријевића у односу на радништво и раднички покрет, као и његово заузимање за рјешење аграрног питања, није добила подршку највећег дијела српске интелигенције и чаршије. Разлог томе није била само Димитријевићева изразито прорежимска политика, него и утицај околности да су се социјална питања и раднички покрет нашли на маргини њиховог интереса, док је национална, културна, политичка и привредна проблематика била у првом плану. У том погледу постојале су специфичности и знатне разлике између главних носилаца хрватске, српске и муслиманске политике, које су произлазиле из социјалне структуре појединих национално-конфесионалних групација, удјела радничке класе у њима као и других релевантних околности.

За политички развитак у Босни и Херцеговини била је карактеристична појава национално-политичких покрета који су претендовали да репрезентују цијели народ, без обзира на његову социјалну структуру. Стварање »народних« организација (Хрватске народне заједнице, Муслиманске народне организације и Српске народне организације), а затим саборских посланичких клубова и фракција, било је међуетапа од појаве националних покрета до стварања политичких странака.²⁾ Међутим, упоредо са стварањем народних организација код Срба и Муслимана, појавиле су се и њима супростављене, мало утицајне политичке групе, Српска самостална странка и Муслиманска напредна странка, које су посветиле одређену пажњу радничком питању.

²⁾Ун. К. Касер, н. д. стр. 70—71; М. Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развитак Босне и Херцеговине од 1878. до 1914*, Сарајево 1976, стр. 128 и даље.

У програму Димитријевићеве Српске самосталне странке, формално основане у мају 1907, уз подршку власти, у првом плану били су социјални захтјеви који се односе на рјешење аграрног питања и заштиту домаћих радника. То је било први пут да је радничко питање унесено у програм једне грађанске политичке групе у Босни и Херцеговини. У програму је тражено да се олакша војна обавеза у интересу радника, да се запошљавање и плаћање домаћих радника законски регулише, као и да се државно и опћинско земљиште да на кориштење радницима. Ти захтјеви били су постављени с намјером да се српски радници одврате од социјалдемократа.³⁾

Ускоро се међутим, у програму Српске народне организације (СНО), усвојеном на њеној оснивачкој скупштини, одржаној у Сарајеву од 7. до 11. новембра 1907, нашло и радничко питање. У дијелу програма који је био посвећен захтјевима за реформама у друштвеном животу, тражило се у тринаестој тачки: »Заштита и осигурање радника. Законско регулисање односа између радника и послодаваца у смислу довољне награде и утврђеног примјерног радног времена.«⁴⁾ Међу циљевима дјелатности »Привреде«, српског економског удружења, основаног 1907. на иницијативу групе око »Народа«, било је и стварање радничких организација за заштиту против експлоатације од стране предузетника и фабриканата. Овај програмски циљ формулисан је паралелно са ставом »Привреде« о потреби помагања српских трговачких удружења и кредитних институција.⁵⁾ Како је међу домаћим грађанством веома мало било модерних индустријских предузетника и фабриканата, овај став је био уперен против страног капитала и земаљског ерара као највећег индустријског предузетника. Иначе, цјелокупна дјелатност »Привреде« била је незнатна, па њени програмски ставови у односу на раднике нису имали практични значај.

У програму 39-торице, који је поводом увођења устава и припрема за саборске изборе објављен 31. марта 1910, као резултат компромиса хетерогених политичких група унутар Српске народне организације, радници су поменути само узгредно, у једној реченици: »Радницима треба осигурати услове мирног рада и културног живота.«⁶⁾ Тада се, пак, у средишту социјалног програма Српске народне организације нашло први пут рјешење аграрног питања облигатним откупом, коме знатан дио српских грађанских политичара неће остати досљедан, али се у предизборном програму оно није могло избјећи. Претежан дио кметова

³⁾ К. Касер, н. д. стр. 88—89.

⁴⁾ Б. Чубриловић, *Петар Кочић и његово доба*, Бања Лука — Загреб 1934, стр. 56.

⁵⁾ К. Касер, н. д. стр. 97—98, нап. 75 на стр. 278.

⁶⁾ Б. Чубриловић, н. д. стр. 94.

био је српске националности, и они су били доминантни као бирачи у православном изборном тијелу треће, сеоске курије. Рјешење аграрног питања директно је тангирало и знатан дио нарочито сезонских радника, особито оних који су били запослени у експлоатацији шума. То су били претежно радници српске националности, који су, уједно, били и сељаци, а често и кметови.

Хрватски грађански политичари, као и католички клерикални кругови, знатно више пажње посветили су радничком покрету него што је то био случај код српских и муслиманских политичких и вјерских фактора. То је захваљујући специфичности политичких, друштвених и културних прилика, код босанско-херцеговачких Хрвата довело до стварања »Организације радника Хрвата« односно »Матице радника Хрвата за Босну и Херцеговину«, која је требало да се развије у конкурентску организацију Главном радничком савезу за Босну и Херцеговину. При томе су, како клерикална, тако и грађанско-либерална струја у хрватском националном покрету у политици према радништву полазиле са својих идејних платформи, које су у много чему имале додирне тачке, али су се истовремено сукобљавале у неким значајним питањима односа националног и вјерског.⁷⁾

У вези с припремама за доношење земаљског устава, Хрватска народна заједница (ХНЗ) је подробније дефинисала свој програм према радничком питању. То је учињено у посебној декларацији објављеној 21. фебруара 1909, поводом уставне анкете. Хрватска народна заједница је истицала да се мора узети у заштиту интерес појединих потлачених сталеза у земљи, као што је, на примјер, раднички сталез. Тај сталез, с обзиром на његов веома тежак материјални положај, заслужује сваку пажњу, јер су његови интереси угрожени од стране много јачег противника. Указано је да је радничко питање једно од најважнијих савремених социјалних проблема и да је све актуелније питање регулисања статуса радника. Заузето је становиште да је слободно удруживање радника праведна ствар коју треба подржавати и помагати, јер она иде за тим да се поправи и унаприједи њихова потлачена класа, како би одољела капиталистичкој бујници која иде за тим да радну снагу израбљује. Позивајући се на човјечност, тражи се да се удовољи радничким захтјевима, што у пракси значи да »радна снага мора бити плаћена према својој вриједности« и да треба знатно поправити економско, друштвено и културно стање радништва. Непосредно је тражено да се при стварању државних темељних захтјева за Босну и Херцеговину радничко питање првенствено стави на дневни ред у будућем сабору. Заступано је гледиште »да је само радник као

⁷⁾ Види о томе И. Хаџибеговић, *Клерикализам у радничком покрету Босне и Херцеговине*, Годишњак ДИ БиХ XIX/1970—1971, стр. 139—162, И с т и, *Постанак радничке класе*, стр. 344 и даље.

такав у стању да се бори за чисто радничке интересе» и да раднички сталез »у сабору само по раднику може бити дотично заступљен«. Одатле и приједлог према коме у оквиру куријалног изборног система, који је био у припреми да се озакони, треба да се уведе и радничка курија, макар и са два мандата. Интересантно је напоменути да се према овом приједлогу сматрало да се приликом гласања радника може пренебрегнути општеважећи принцип религиозне подјеле бирача и кандидата, »јер су раднички интереси исти без обзира на конфесионалну неистовјетност«.⁸⁾

Ставови о положају радника и потреби његовог побољшања заузели су врло истакнуто мјесто и у изборном прогласу Хрватске народне заједнице. Том приликом је још речено да ће се будући посланици Заједнице бринути о проблемима радништва, али да то није довољно, па се поново предлаже оснивање радничке курије и избор два посланика као представника 58.000 запослених радника.⁹⁾ Захтјев да се оснује посебна радничка курија поставила је не само Хрватска народна заједница, него и Хрватска католичка удруга (ХКУ).

У правилима Хрватске католичке удруге, која је формално основана 18. јануара 1910, стоји да ће Удруга настојати »напосе да радништво у уставном тијелу добије своју властиту курију«. На радништво се односио и члан правила формулисан у духу кршћанско социјалне идеологије, који гласи: »Цијенећи велику вриједност национално и вјерски одгојеног радништва трсит ће се да радништво добије овакав одгој, и да му се осигурају увјети живота, рада и напретка а особито обскрба у старости и немоћи...«¹⁰⁾

Хрватска народна заједница и Хрватска католичка удруга међусобно су водиле супарничку борбу и за утицај у редовима хрватских радника и уопште радника католичке вјере, који су били релативно најбројнији, а обје су настојале парализати уплив социјалдемократије. При томе је Хрватска народна заједница водила рачуна о политичком расположењу радника које је окупљала Матица радника Хрвата. Карактеристично је да је на скупштини Матице, одржаној 1. маја 1910, била усвојена резолуција поводом предстојеће дјелатности Сабора, у којој је постављен низ захтјева сличних социјалдемократским. То су били захтјеви у погледу општег, једнаког и тајног изборног права, за-

⁸⁾ Л. Ђаковић, *Формирање политичких странака код босанско-херцеговачких Хрвата*, Сарајево 1969, стр. 149—151 (рукопис докторске дисертације).

⁹⁾ Л. Ђаковић, *Политичке организације босанскохерцеговачких католика Хрвата* (I дио: До отварања Сабора 1910) Загреб 1985, стр. 346.

¹⁰⁾ Исто, стр. 328; Уп. Л. Ђаковић, *Оснивање »Хрватске католичке удруге« у Босни и Херцеговини*, Годишњак ДИ БиХ ХХV, стр. 152.

конског осигурања радника у болести, у случају несреће, незапослености, старости и др., те у погледу општих политичких слобода и рјешењу аграрног питања. Даље је тражено да обје хрватске политичке фракције заједнички подрже интересе хрватских радника и помогну им да номинирају своје кандадате у будући Сабор. На скупштини је, међутим, дошла видно до изражаја и тенденција која је пледирала за радничку солидарност и јединство у рјешавању економских питања радничке класе и за пуну слободу у политичком опредјељивању сваког радника, што свједочи о јаком утицају синдикализма из Хрватске. Мада су ове идеје наилазиле на одобравање чланства, руководство Матице остало је досљедно и искључиво на национално-конфесионалном принципу.¹¹⁾

Муслиманске политичке организације поклањале су радничком питању мање пажње од хрватских и српских. У вођствима муслиманских политичких организација, како Муслиманске народне организације, тако и Муслиманске напредне странке (доцније назване Муслиманска самостална странка), доминантну улогу имали су феудални елементи и њихови економски и политички интереси. И број радника у муслиманској популацији био је релативно мањи него код Хрвата и Срба, јер се знатан дио пролетеризованих муслиманских сељака, занатлија и других исељавао у Турску, умјесто да попуњава редове радничке класе у Босни и Херцеговини. Грађански елементи, а посебно интелигенција, били су знатно присутнији у прорезимској и у редовима муслиманског становништва мало утицајној Муслиманској напредној странци, него у редовима Муслиманске народне организације. Зато је Муслиманска напредна странка прије Муслиманске народне организације посветила извјесну пажњу радничком питању.

У програм Муслиманске напредне странке, усвојеном на њеној оснивачкој скупштини, одржаној 24—26. августа 1908, унесен је и један члан о »радничком питању«. Тај члан се налази у дијелу програма посвећеном социјалној проблематици и у њему се каже да ће Муслиманска напредна странка »настојати да око себе окупи што више муслиманских радника, радити ће око унапређења и побољшања радничких животних и сталешких прилика, уређења радног времена, побољшања плаћа, те осигурању радника за случај незгоде, онемогућења, старости и смрти.« Уз то се наглашава да ће странка »побијати... све оне смјерове међу радништвом, које би муслиманске раднике заводили у интернационализам и безвјерство.«¹²⁾

¹¹⁾ И. Хаџибеговић, *Постанак радничке класе*, стр. 347—349.

¹²⁾ М. Имамовић, н. д. стр. 179—180.

Радничко питање први пут је унесено и у програм Муслиманске народне организације (МНО) 1910. године. Тада је њен Егзекутивни одбор, поводом припрема за саборске изборе, добио налог од скупштине, одржане 26. марта 1910, да допуни, односно прошири програм Муслиманске народне организације. У новом програму, објављеном у »Мусавату« 30. априла исте године, изразито је доминирало аграрно питање. Потпуно у сјенци захтјева у интересу земљопосједника нашле су мјесто и тачке програма које се односе на унапређење занатства, подизање домаће трговине и индустрије, као и саобраћаја. Овај списак се завршава захтјевом »да се повољно регулише радничко питање, а нарочито да муслимански радници добију зараде«, што довољно говори о класном профилу програма, али и тежњи феудалног вођства Муслиманске народне организације да свој програм учини атрактивним за све муслиманске слојеве.¹³⁾

Стварањем хрватско-муслиманског блока у Сабору и про-режимско политиком Муслиманског посланичког клуба створени су услови да се коначно, у љето 1911, фузионишу Муслиманска народа организација и Муслиманска самостална странка у Уједињену муслиманску организацију. Програм Уједињене муслиманске организације значио је по свом конзервативном духу у извјесном смислу корак назад у односу на раније програме муслиманских странака које су се ујединиле. Тако се, нпр. за разлику од »напредњака«, који су 1908. у свој програм унијели посебне одредбе посвећене социјалној политици и радничком питању, у програму нове муслиманске организације само узгред спомиње да ће се приликом активности на оснивању новчаних завода, земљорадничких задруга, индустријских предузећа и занатлијских удружења имати »на уму подупирање посједника, тежака, трговаца, занатлија, радника«.^{13а)}

*
*
*

Октројисање земаљског устава 17. фебруара 1910, а затим отварање Босанскохерцеговачког сабора, који је дјеловао од средине 1910. до средине 1914, означава нову етапу у политичком развоју Босне и Херцеговине. Међутим, сам дотадашњи подређени државно-правни положај Босне и Херцеговине у Аустро-Угарској није се последице анексије и доношењем Устава битно измијенио. Уставом су гарантована дијелом већ раније озакоњена грађанска права, које је влада, у случају када оцијени да су наступиле ванредне околности, могла ограничити или суспендовати за цијелу земљу, односно за поједине њезине дијелове. Представничко тијело, Сабор, састојало се од укупно 92 члана.

¹³⁾ Ц. Јузбашић, *Неке напомене о проблемима етничког развјика у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе*, Прилози Института за историју у Сарајеву, 11—12/1975—1976, стр. 307.

^{13а)} *Земан* бр. 1, Сарајево 2. 9. 1911.

Од тога су 20-торица, тј. више од петине чланова, улазили у Сабор по положају (вирилисти), док су 72 били изабрани посланици. Овако велико учешће вирилиста, црквених и лаичких великодостојника (однос вирилиста и посланика био је 1 : 3,6) требало је да осигура конзервативни карактер Сабора. Томе је требало да послужи и цјелокупни изборни систем заснован на гласању по куријама. То је било слично као и код избора за земаљске саборе у аустријским земљама, иако је у Аустрији за изборе у Царевинско вијеће још 1907. било уведено опште и једнако право гласа.

Прву изборну курију сачињавали су велепосједници, високо-опорезовани и факултетски образовани грађани, свештеници, активни и пензионисани државни чиновници, другу курију сви остали становници градова, а трећу сеоско становништво. Унутар појединих курија гласало се, опет, у одвојеним изборним тијелима по конфесијама, којим је, зависно од броја припадника, додијељен одређени број посланичких мјеста (према кључу католици 4; муслимани 6; православни 7,75). То је одговарало интенцијама израженим у упутству цара министру Бурјану за увођење уставних институција у Босни и Херцеговини, у коме цар наређује »да се удовољи потребама народа у погледу извјесног учествовања у управи земље посредством земаљског заступства, али у таквом облику који ће одговорати вјерским приликама и чувати од старине наслијеђени друштвени ред«. Земаљски сабор требало је да се конституише на начелу заступања интереса и да »буде што је могуће вјернији одраз националних, конфесионалних и политичких прилика«. У ствари, радило се о томе да се учврсти класна и вјерска подвојеност на којој је требало даље изграђивати аустроугарску политику у Босни и Херцеговини.¹⁴⁾ При томе је основна идеја о одвојеним национално-конфесионалним изборним тијелима, која су постојала паралелно с куријалном подјелом, у босанско херцеговачки устав преузета из устава за Моравску из 1905. године (моравска нагодба). Одредбе о увођењу националног катастра и подјела мандата за земаљски сабор, по одређеном националном кључу, унесене су и у устав национално мјешовите Буковине, који је ступио на снагу ускоро после босанског устава (закони од 26. маја 1910).¹⁵⁾ То су били у деценији пред први свјетски рат покушаји да се у појединим земљама аустријске половине Монархије рјешава национално питање.

Мада је по босанском уставу активно бирачко право било опште (жене при томе нису имале право гласа уколико нису спадале међу велепосједнике који су плаћали најмање 140 кру-

¹⁴⁾ Х. Капицић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом* (чланци и расправе), Сарајево 1968, стр. 52, 87.

¹⁵⁾ R. Sieghart, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht*, Berlin 1923, стр. 423—427.

на земљарине годишње) и није постојао порески и образовни цензус, који би сиромашне слојеве лишавао изборног права као у угарској половини Монархије и неким дијеловима Цислајтаније (Тирола, Далмацији, Чешкој, Шлезизи, и Галицији), куријални изборни систем изразито је фаворизовао економски и интелектуално издвојене, по броју незнатне групе становништва, као и страни елеменат који је био снажно заступљен у јавним службама и градској привреди. Изразито политички значај имало је формирање посебне изборне класе у првој курији за муслиманске велепосједнике. Испуњење њихове жеље да им се осигура традиционално повлаштен положај било је мотивисано надом да ће се овај друштвени слој »развијати у конзервативан и држави вјеран елеменат«.¹⁶⁾

Колико је био направедан овај изборни систем види се најбоље по томе ако се упореди број мандата за поједине курије с бројем уписаних бирача.¹⁷⁾ У првој курији, 6.866 бирача бирало је 18 посланика, у другој курији, 47.725 бирача бирало је 20 посланика, а у трећој курији 347.573 бирача бирали су 34 посланика. У првој изборној класи прве курије уписано је било само 399 бирача на које је отпадало 5 мандата, па је један велепосједнички глас вриједио као 128 гласова сељака из треће курије, или 30 гласова радника, ситних занатлија и малих трговаца-становника градова који су гласали у другој курији. Или, један глас велетрговаца, индустријалаца, интелектуалаца и других који су бирали у другој изборној класи прве курије вриједио је готово као пет гласова бирача друге курије, или нешто више од 20 гласова бирача треће курије. Односи су били још драстичнији ако се посматрају само муслимански гласови. Један глас муслиманских земљопосједника вриједио је преко 147 гласова муслиманских сељака, или преко 41 глас муслиманског градског становништва. Муслимански велепосједници су тако, приликом подјеле мандата који су припадали Муслиманима, били посебно фаворизовани на штету других муслиманских бирача.

Овакав компликовани изборни систем, који се заснивао на социјалној и национално-конфесионалној подјели бирача, пружио је, како је запазио и тадашњи француски конзул у

¹⁶⁾ Као напомена 14.

¹⁷⁾ Укупан број уписаних бирача износио је 402.164. Од тога је било 173.127 српско-православних или 43,05%, 137.365 муслимана или 34,15%, 88.929 католика или 22,21%. Остатак од 2.744 бирача или 0,59% отпадао је на Јевреје и конфесије које не добијају мандате. Земаљска влада Заједничком министарству финансија 13. 4. 1910, тел. Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Заједничко министарство финансија PR BiH 474/1910 (даље цитирам само сигнатуре истог фонда), иста истом 14. 4. 1910, прилог Konzentrationen — Tabele (Pr BiH 494/1910).

Сарајеву, могућност режиму да политички балансира и спречава стварање коалиција бирача који би према њему биле непријатељски расположене.¹⁸⁾

Изборни систем био је посебно неповољан за дјеловање Социјалдемократске странке (СДС) Босне и Херцеговине. Зато је она у току 1909. године у Сарајеву и другим мјестима организовала јавне радничке скупштине, на којим су, као и у »Гласу слободе«, истицани захтјеви за слободоуман и демократски устав и Сабор који би био биран на темељу општег, једнаког, трајног и непосредног права гласа. Захтијевано је да се компетенција Сабора протегне на сва питања која се тичу Босне и Херцеговине и да влада буде одговорна Сабору.¹⁹⁾ Руководство Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине покушавало је да придобије и грађанске странке за сарадњу, с циљем да се широке масе увуку у борбу за опште и једнако право гласа. То му није пошло за руком, поред осталог и стога што су се власти противиле таквој сарадњи, не допуштајући да скуповима које су организовали социјалдемократи присуствују и припадници грађанских партија.²⁰⁾ На сам дан проглашења Устава, 20. фебруара 1910. године, мостарски радници су приредили успјелу демонстрацију, док су у исто вријеме разне депутације аутономних корпорација и удружења свештенства и нотабла изражавале пред представницима власти у свим градовима земље своју лојалност и захвалност владару на дарованим уставним институцијама.^{20а)}

Мада ниједна политичка групација није била задовољна у погледу надлежности будућег Босанскохерцеговачког сабора, као ни с низом других одредаба уставног пројекта, грађански политичари нису организовали ниједну јавну протестну акцију ни демонстрацију. Они су се у току 1909, односно почетком 1910. године ограничили на изношење замјерки и подношење представки носиоцима власти. При томе се тежиште њихових захтјева све више преносило на то да се једној или другој конфесији у Сабору додијели који посланички мандат више, или који вирилист. На крају су све политичке странке, изузев СДС Босне и Херцеговине, прије проглашења Устава прихватиле конфесионалне курије као тренутну неминовност. То је учинила и СНО,

¹⁸⁾ Милан З. Живановић, *Извјештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској о догађајима у Босни и Херцеговини од завршетка анексионе кризе (марта 1909) до атентата Богдана Жерајића (јуна 1910)*, Историјски часопис XXVIII/1971, стр. 466.

¹⁹⁾ Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине, том II, Сарајево 1951, стр. 107.

²⁰⁾ Х. Капиџић, н. д. стр. 72—78.

^{20а)} Земаљска влада Заједничком министарству финансија, телеграми од 21. и 23. 2 1910 (PR ВН 245, 247 и 266 из 1910); препис извјештаја окружне области у Мостару од 2. 3. 1910 (PR ВН 331/1910).

која се у свом програму и јавном политичком дјеловању залагала за парламентарну демократију и опште, директно, једнако и трајно право гласа. Опредјеливши се у већини за »реалну политику« последице завршетка анексионе кризе, СНО је на скупштини повјереника у Сарајеву, 16. маја 1909, поред осталог закључила да се у представи министру Буријану поводом Нацрта устава нагласи да је она из принципијелних разлога против професионалних курија, али да томе у датим околностима не придаје актуелан значај. Препоруку да се такав став заузме дао је др Данилу Димовићу истакнути чешки политичар Томас Г. Масарик, па је и СНО тражила да се повећа број вирилиста из редова Срба.²¹⁾

СДС Босне и Херцеговине истакла је двојицу кандидата приликом саборских избора одржаних у мају 1910 (Ивана Саламуновића и Саву Капора), иако је била свјесна да јој изборни систем не даје шансе за успјех. Странка је, међутим, сматрала да јој ангажовање у изборној кампањи пружа погодну прилику да позове народ у борбу за ревизију Устава, популарише свој програм и критикује рад грађанских странака. На изборима социјалдемократима није пошло за руком да добију ниједан мандат. Узрок свог неуспјеха, посебно код Срба, они су видјели у томе што је у задњи моменат пред изборе дошло до споразума различитих фракција унутар СНО. Тако привремено уједињена СНО позвала је народ на »слогу«, прогласивши сваког Србина који није с њима издајником. Затим, све грађанске странке шириле су у народу неистине о социјалдемократима. То особито важи за село, гдје су у изборној агитацији одлучујућу улогу имали попови.²²⁾ Уз то треба имати у виду да индустријски развитак у Босни и Херцеговини није био довео до концентрације већих маса радника у босанскохерцеговачким градовима, који су и за вријеме аустроугарске владавине задржали у многом свој ситно-занатлијско-трговачки и аграрни карактер. Због тога што је развој дрвне индустрије, рударства, металургије и хемијске индустрије био везан за село и што су предузећа и погони били разбацани по цијелој земљи, босанскохерцеговачкој социјалдемократији, изолованој од сељаштва, било је знатно отежано дјеловање и утицај. Све је то имало за последицу да ниједан представник СДС БиХ није могао ући не само у Босанскохерцеговачки сабор, него ни у једно општинско представништво већих градова.²³⁾ Социјалдемократи су се и доције, приликом накнадних

²¹⁾ Fritz von Reinöhl, *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch der ersten Weltkrieges, I Der Fall Jeftanović—Sola—Gavrila*, Wien 1944, Nr 58, стр. 49.

²²⁾ Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине, том II, стр. 108, 128—131.

²³⁾ Види И. Хаџибеговић, *Постанак радничке класе*, стр. 336.

избора за упражњена мјеста у Сабору, појављивали са својим кандидатима, али им ни тада није полазило за руком да добију мандат.

Једини радник који је ушао у Босанскохерцеговачки Сабор био је Петар Мрљић, рударски радник из Вареша, изабран на листи ХКУ. Он је, уједно, био и једини радник кога су кандидовале грађанске политичке странке. Политички резултат саборских избора, како редовних у мају, тако и накнадних у септембру 1910, био је да је све српско-православне мандате добила СНО (31), све муслиманске МНО (24), док је у погледу католичких мандата већина припала ХНЗ (12), а мањи дио ХКУ (4). У социјалном погледу, у саставу Сабора најбројнија је била свјетовна и духовна интелигенција. Иза ње, по бројности слиједе земљишни велепосједници и посједници, затим мањи број трговаца и само неколико предузетника.²⁴⁾ Ниједан сељак ни модер-

²⁴⁾ Од 72 посланика 45 су припадали свјетовној и духовној интелигенцији. Заједно с 19 вирилиста који су спадали у ову категорију, број чланова Сабора који су се бавили интелектуалним занимањима износио је 64, тј. 69,56% од укупног броја свих чланова. Ако се узме у обзир само 21 свештеник који је улазио у Сабор, било као вирилни члан (15) или као посланик (6 свештеника били су посланици, и то 4 православна и 2 католичка, припадници ХКУ), онда је учешће свештеника међу члановима Сабора износило 22,82%. При томе су свештена лица код православних заузима 22,22% свих вирилних и посланичких мјеста у Сабору намијењених православним, а код католика 33,33% мјеста предвиђених за католике. Код муслимана, код којих међу посланицима није било свештеника, 17,24% мјеста у Сабору резервисаних за муслимане припало је муслиманским свештеним лицима као вирилистима. Међу свјетовном интелигенцијом значајну улогу играли су правници, посебно адвокати. Четрнаест посланика, не рачунајући вириliste, били су адвокати, односно адвокатски приправници (7 Срба, 3 Хрвата, 1 Муслиман и 1 Јевреј), од којих су неки, нарочито страначки прваци, били уско пословно повезани с домаћим, а донекле и са страним привредницима и банкама. Неки појединци међу интелектуалцима били су уједно и крупни земљопосједници (на пр. др Диоген Петровић) и предузетници (др Јово Симић). Поједини велепосједници били су истовремено трговци или предузетници, односно и једно и друго. У Сабор су, иначе, 1910. ушла два предузетника и пет трговаца, не рачунајући оне чланове Сабора, који су, као нпр. вирилист Глигорије Јефтановић и посланик Војислав Шола, били исказани као велепосједници, а били су уједно истакнути трговци и капиталистички предузетници. Спадали су у оне малобројне појединце и међу припадницима релативно најразвијенијег српског грађанства којима је пошло за руком да заузму значајније мјесто у модерном пословном свијету у Босни и Херцеговини.

Међу члановима Сабора било је 19 крупних земљопосједника (14 Муслимана, 4 Србина, од тога 1 вирилист, и 1 Хрват) и 5 земљопосједника (3 Муслимана, 1 Србин и један Хрват), а њих 24 заједно заузимају су 26,08% свих посланичких и вирилних мјеста. Интелектуалци су бројно доминирали међу изабраним посланицима ХНЗ (од 12 посланика ХНЗ било је 10 интелектуалаца, 1 земљишни велепосједник и 1 посједник) и СНО (од 31 посланика СНО било је поред 4 свештеника још 20 интелектуалаца различитог профила, од којих је био 1 инжењер и грађевински предузетник, 3 трговца, 3 велепосједника и један газда). Половина од 4 изабрана посланика ХКУ били су клерици, а од друге двојице један је био инжењер, а

ни индустријалац није као посланик 1910. ушао у Сабор. То се десило тек наредних година, на накнадним изборима.²⁵⁾

Иако су у дјелатности Босанскохерцеговачког сабора, нарочито међу дијелом интелигенције, долазиле до изражаја и радикалније социјалне и политичке тенденције, Сабор је као представничко тијело у многоме имао конзервативно социјално-политичко обиљежје. При томе треба имати на уму да су се после избора за Сабор саборске фракције конституисале као вођства постојећих политичких организација. Профилирајући се постепено кроз рад Сабора, те распадањем или фузијом појединих саборских посланичких клубова, националне политичке организације, односно њихови поједини дијелови наставиће да еволуирају у правцу модерних политичких странака.

Судјеловање Сабора у законодавној дјелатности²⁶⁾ односило се искључиво на босанскохерцеговачке послове. Сва ова питања која се нису тичала само Босне и Херцеговине, него и једне или обију држава Монархије, била су изузета из његове компетенције. То су посебно били сви такозвани прагматички заједнички послови (тј. спољна политика, војни послови и финансисрање ових заједничких послова), као и сви они послови од заједничког интереса, који су се у објема државама Монархије регулисали посебно, али на темељу истих начела утврђених у повременим споразумима између Аустрије и Угарске. Будући да је Босанскохерцеговачки сабор био само провинцијско представничко тијело, а не државни парламент, изван његовог дјелокруга била су сва питања у вези са одбраном.

други радник. Насупрот томе, међу изабраним муслиманским посланицима изразиту превагу имали су земљишни велепосједници и посједници (од 24 посланика 14 су били велепосједници, од којих су неколицина били уједно и трговци, а један и предузетник (Суљага Вајзовић), те 3 посједника и 7 интелектуалаца). Анализа социјалне структуре Сабора заснива се на подацима садржаним у списковима његових чланова Pr BH 953/1910, 347/1912, Kriegsarchiv Wien (даље КА) Nachlass Potioreks (NI Pot) A 3, Fasz. 2, бр. 601 и 610.

²⁵⁾ Као кандидат Кочићеве групе, након њеног иступања из Српског саборског клуба, изабрани су у Сабор сељаци Максим Ђурковић крајем 1911. и Стојан Стојчевић у мају 1914, док је сељак Вукан Куљанин ушао у Сабор крајем 1913, као припадник Димовићеве Српске народне странке. Истовремено је са Димовићеве листе изабран и индустријалац Васо Васиљевић.

²⁶⁾ О надлежности Босанскохерцеговачког сабора види: K. Lamp, *Die Verfassung von Bosnien und der Herzegovina von 17. Februar 1910*, у *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*, Tübingen 1911, Bd. V, стр. 142 и даље; F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914, стр. 36—49; N. Wurmbrand, *Die rechtliche Stellung Bosniens und der Herzegovina*, Leipzig—Wien 1915, стр. 96—145.

Сабору је било, такође, ускраћено право да расправља и одлучује о буџетским издацима земље за војне установе и босанскохерцеговачке трупе, које су били органски дио заједничких оружаних снага Монархије. То је исто вриједило и за оне буџетске ставке за послове који су се у обје државе Монархије регулисали међусобним споразумом. Мада врло важне буџетске позиције нису могле бити предмет претресања ни усвајања у Сабору, овај није могао одбацавањем преосталог дијела буџета да ускрати повјерење њему неодговорној влади.²⁷⁾ У случају да Сабор привремено не усвоји буџет за наредну годину, остајао је на снази постојећи све дотле »док га не замјени нови законито усвојени прорачун«.

И поред низа ограничења, дјелокуг Босанскохерцеговачког сабора обухватао је широко подручје управних, привредних, социјалних, финансијских, културно-просвјетних, правосудних и других послова, који су били таксативно наведени у 27 тачака 42. члана земаљског устава. Законодавну власт у свим осталим питањима, која Уставом нису била изричито стављена у компетенцију Сабора, нити су спадала у надлежност аустријског и угарског парламента и даље је остала, као и у предуставно доба, искључиво у рукама монарха.

И у пословима који су спадали у његов дјелокуг Сабор је имао само ограничено право да саодлучује. Посебно угарска влада је настојала да што више ограничи компетенције Босанскохерцеговачког сабора и ојача сопствени утицај на послове Босне и Херцеговине. Она је настојала да тиме отклони опасности за дуализам које су могле настати анексијом и увођењем устава. У позадини тог настојања био је пораст привредног значаја Босне и Херцеговине за обје државе Монархије, посебно за Угарску и заопштравање њихове међусобне конкурентске борбе. Иако је још законом из 1880. објема владама признат широк утицај на босанскохерцеговачку управу, Уставом се овај утицај још више појачао. У босански устав унесена је не само одредба да за све законске основе усвојене у Сабору прије њиховог подношења на санкционисање монарху треба прибавити сагласност аустријске и угарске владе, него је још и статуирано да на све владине законске нацрте и прије него што они буду поднесени на претресање у Сабору треба да пристану владе обију држава Монархије.²⁸⁾ Осим што је тиме било озакоњено право вета аустријске и угарске владе над одлукама Сабора, овим одредбама била је знатно отежана и дјелатност босанскохерцеговачке управе.

²⁷⁾ Ур К. Ламп, *Die Rechtsnatur der Verfassung Bosniens und der Herzegowina von 17. Februar 1910*, у *Archiv des öffentlichen Rechts*, Tübingen 1911, Bd. XXVII/2, стр. 304.

²⁸⁾ Ц. Јузбашић, *Извјештај Hermana von Sautera о односима Босне и Херцеговине и Монархије у свјетлу аустро-угарских економских су-протности*, Годишњак ДИ БиХ XVIИ/1968—69, стр. 63—65.

Сабор је био политичка позорница која се нашла у центру пажње јавности, па су се збивања и односи у Сабору у знатној мјери рефлектовали на политичку ситуацију у земљи.²⁹⁾ Аустро-Угарска, и с обзиром на међународне односе и свој престиж, није била индиферентна према томе како ће бити политичко држање Сабора. Осим тога, и поред многих ограничења које су била наметнута Сабору, читав низ животних важних питања није се могао рјешавати без њега, уколико се хтјело остати на легалној основи. Сабор није могао да доноси пуноважне одлуке које би биле супротне интенцијама надлежних фактора у Монархији, али опет при рјешавању свих питања која су била у дјелокругу Сабора морала се постичи његова сагласност.

*
* *
*

Међу пословима који су спадали у законодавну компетенцију Босанскохерцеговачког сабора у 13. тачки 42. члана земаљског устава наводе се: »Установе опћег добра, обезбјеђивање у болести и несрећи, осигурања у старости и старање за радништво, сиротињу итд. као и сви други социјални и политички послови«. Међутим, ова проблематика, а посебно питање положаја радништва које се, што није случајно, у Уставу спомиње упоредо са сиротињом, налазила се углавном на маргини интересовања Сабора. Тек повремено је радничко питање привлачило већу пажњу саборских политичара, а да при томе ниједна од саборских фракција није у практичној политичкој дјелатности ставила у први план побољшање социјалног положаја радника.

Радничко питање третирано је у Сабору готово искључиво у контексту борбе домаћих грађанских политичких снага против доминирајућег државног и страног приватног капитала, који је био послодавац највећем броју радника. Само релативно мањи број радника био је запослен у шумско-индустријским и другим мањим фирмама, чији су власници били домаћи људи, и у домаћим занатским и трговачким радњама, које су, иначе, далеко највећим дијелом радиле без употребе помоћне радне снаге (1907. године 84,7% поменутих радњи није употребљавало помоћну радну снагу). Изван оквира старог трговачко-занатлијског грађанства настао је само мали број модерних домаћих капиталистич-

²⁹⁾ О политичком развоју у Босни и Херцеговини у доба саборске дјелатности види: Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878—1918*, Сарајево 1960., стр. 363—377; Х. Капићић, н. д. стр. 100—138; М. Грос, *Хрватска политика у Босни и Херцеговини 1878—1914*, Хисторијски зборник XIX—XX/1968. стр. 40—66; М. Имамовић, н. д. стр. 228—258; Џ. Јузбашић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*, Сарајево 1973, стр. 36—64; и исти, *Босанскохерцеговачки сабор и оснивање поштанске штедионице*, Прилози института за историју у Сарајеву 18/1981, стр. 257—271.

ких предузетника који су се ангажовали у идустирији. Израстање модерне грађанске класе у Босни и Херцеговини одвијало се изразито спорим темпом. Томе су доприносили конзервативни еснафски менталитет, особито изражен у редовима муслиманског грађанства, недостатак пословног искуства и оскудица у обртном капиталу.³⁰⁾ Међутим, и постојећи политички и државно-правни статус Босне и Херцеговине, из кога је у великој мјери резултирао њен неповољан привредни положај у Монархији, био је врло значајна препрека за остварење економских амбиција домаћих капиталистичких елемената, који се нису мирили са својим подређеним мјестом. Стога и настојања за политичком еманципацијом, која су у разним облицима долазила до изражаја, па и у све јачој тежњи ка аутономији Босне и Херцеговине, имала су своју основу у жељи домаћег грађанства за афирмацијом и економском еманципацијом. У том погледу је посебно значајна тенденција за стварање домаће »националне« индустрије, која се јавља у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат.

Незадовољство домаће буржоазије постојећим привредним приликама и економском политиком аустроугарске управе било је изражено и у иступању предсједника Српског саборског клуба Пере Стокановића на првом засједању Босанскохерцеговачког сабора у љето 1910. Он је као политички представник српске буржоазије, економски најразвијеније, пребацивао управи да је по окупацији протезирала странце на рачун домаћих трговаца, оптужујући је и за ометање домаћих људи у индустријским подухватима. Влада је, према Стокановићу, ишла наруку странцима тако што им је давала послове тамо гдје се могао остварити профит од 20 до 30%, а домаћим оне послове гдје се могло зарадити само 2%. Зато је овим посљедњим преостало да отварају дућане, трговачке радње и да једни другима конкуришу. Домаћи трговци и занатлије масовно су пропадали а затим су Срби и Хрвати отварали механе и биртије, а Муслимани кафане. Стокановић је предлагао да се донесе низ законских мјера у циљу заштите домаћих трговаца (Закон о трговини на селу и торбарену, о трговачким судовима и сл.) и чак поставио максимални захтјев »да се државна предузећа препусте нашим трговцима.«³¹⁾ Иначе, и у иступима других посланика и саборским резулцијама постављани су захтјеви, као, нпр., да Земаљска влада активније ради на унапређењу домаће трговине, занатства и индустрије, да влада постепено укине експлоатацију шума у власти тој режији, да до даљњег не издаје ником веће шумске ком-

³⁰⁾ F. Hauptman, *Österreichisch-Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Hercegovina 1878—1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*, Graz, 1983, str. 1—5, 211250.

³¹⁾ Стенографски извјештаји о сједницама босанскохерцеговачког сабора (даље БХС) год. 1910, I засј. Св. I, XXI сједница, стр. 709—712.

плексе без одобрења Сабора, да убудуће приликом лицитација домаће фирме имају првенство, иако за који проценат њихова понуда буде нижа од понуда страних фирми и сл.³²⁾

Басанскохерцеговачки сабор повео је оштру кампању против страних шумскоиндустријских предузећа, у првом реду Штајнбајсове фирме у Дрвару и фирме Ајзлер и Ортлиб у Завидовићима и њиховог пословања око реализовања дугорочних уговора са земаљским ераром. Основни смисао и суштина те кампање била је да се покаже како страна предузећа у трци за богаћењем оштећују интересе земаљског ерара изигравањем уговорних одредаба у кориштењу добивних привилегија. Посебно је акцентирано да та предузећа при експлоатацији шума препуштају послове страним акордантима и субакордантима, да фаворизују стране раднике, док истовремено домаћим предузећима онемогућавају учешће у пословима у својим уговорним подручјима и запостављају домаћу радну снагу. Босанском сабору као и домаћим капиталистичким елементима био је при томе главни циљ да се омогући домаћим трговцима, газдама и велепосједницима да се више него дотад укључе у искориштавање шума и индустријску прераду дрвета.³³⁾

Посланици су у Сабору поднијели низ интерпелација влади које се односе на запошљавање и третман домаћих радника у државним предузећима и предузећима страних капиталиста. При томе су, као на примјер када је ријеч о шумској привреди, они више указивали на дискриминацију и неповољан третман домаћих радника у односу на стране раднике, него што су улазили у стварни економски положај радника. Иначе, оправданост притужби у погледу дискриминаторског односа према домаћим радницима, које су фирме у шумској индустрији требале да, према уговорима с владом, првенствено запошљавају, потврдила је у случају Ајзлера и Ортлиба владина комисија која је формирана по налогу министра Стефана Буријана. Међутим, без обзира на незадовољство радника и упозорења у Сабору, до краја аустроугарске владавине у шумској привреди је преовладавао систем издавања крупних послова страним акордантима и знатно мање плаћеним домаћим субакордантима, што је омогућивало да се између власника капитала и најамних радника увуку паразитски посредници и на тај начин раднике изложе вишеструкој експлоатацији. Саборски посланици су истицали да је неоправдано неповјерење према домаћим радницима, а не њи-

³²⁾ Исто, стр. 690, ХХИИ сједница, стр. 801—803.

³³⁾ Б. Беговић, *Развојни пут шумске привреде у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе (1878—1918) са посебним освртом на експлоатацију шума и индустријску прераду дрвета*, Сарајево 1978, АНУБиХ, Дјела LIV/31, стр. 117, 170; подробније о положају шумских радника и акцијама Сабора у вези са приликама у шумарству види И. Хаџибеговић, *Настањак радничке класе*, стр. 168—171.

хова неспособност и недостатак квалификација, главни разлог за дискриминацију према њима у погледу запошљавања и слабијег плаћања. Међутим, посланици су истовремено указивали на праксу великих страних фирми, у првом реду Штајнбаса и Ајзлера и Ортлиба да првенствено страним, а и домаћим радницима дио плате дају у натури. На тај начин фирме су остваривале допунски профит и раднике чвршће везивале за себе. Конзуми поменутих фирми продавали су робу, која дуго времена није била ни опорезована, не само својим радницима него и осталом грађанству. Тиме су били тешко погођени домаћи мали трговци, па су поједини посланици оптуживали стране индустријалце као кривце за то што је дио домаћег грађанства био економски уништен и претварао се постепено у »сјенку страног капитала«. Тај капитал је, према тврдњама неких посланика, имао у појединим мјестима и велики утјецај на локалне органе власти.³⁴⁾

Посланик Гавро Гашић објашњавао је да фирме доводе стране раднике зато јер им, иако им дају чак двоструко већу плату него домаћим радницима, укину половину од тога на магацину. Страни радници су били присиљени куповати у магацину фирме, док се од домаћег сиромаша то није могло узети, јер он ради да би намирио кућу. Владини представници су, опет, са своје стране истицали да домаћи радник није индустријски радник, већ је у првом реду пољопривредник, те кад започну пољопривредни радови он оставља своје радно мјесто и враћа се у село. Они су указивали на то да и домаће фирме запошљавају једним дијелом стране раднике, јер домаћи радници за неке послове нису били оспособљени.³⁵⁾

Влада је, ипак, прихватила захтјев Сабора и опоменула је већа шумска предузећа у земљи да морају према обавези садржаној у уговорима што више запошљавати домаће становништво. Међутим, Земаљска влада је сматрала да не може тражити од фирми да оне једнако плаћају домаће и стране раднике, »јер право на оваки захтјев не произилази ни из уговора а ни из привредно-правног одношаја ових контрахената према земаљском ерару«. Влада је, осим тога, полазила од либералистичког начела да је »при сваком пословном одношају мјеродавна воља обију странака... које се према постојећим приликама... међусобно за плату нагађају«. Полазећи са истог становишта неинтервенције у односу између послодавца и радника, влада је одбила и захтјев Сабора да од фирми тражи да оспособе надзорнике из редова домаћих људи.³⁶⁾

³⁴⁾ И. Хаџибеговић, н. д. стр. 168—172, 247—249, 302.

³⁵⁾ ВХС год. 1910, I засј. св. 1, XXI сједница, стр. 698, XXII сједница, стр. 742, XXIII сједница, стр. 851—852.

³⁶⁾ ВХС год. 1910/11, I засј. св. II, Сарајево 1911, стр. 463.

Посланик Хрватске народне заједнице Ђуро Цамоња оптуживао је владу да је увијек ишла наруку капиталистима, означивше при томе »борбу коју наши радници воде против капиталистима туђинским« дивовском борбом »какву не воде нигдје радници у другим крајевима«. ³⁷⁾

Иступајући против страних капиталиста и државних власти, грађански политичари иступали су и против страних радника. Кроз њихове иступе често је провејавао изразити национализам и мржња према странцима уопште, што је било страшно босанскохерцеговачким социјалдемократима. Тако је посланик др Саво Љубибратић изјављивао да су сви странци, »куферашки«, привилеговани сталез и наглашавао како »туђи радници освајају нас на огњишту нашем«. Док »наша сиротиња гладује, ... Шваба и Мађар долази и отима кору хљеба нашим синовима«. ³⁸⁾ Понекад се ишло дотле да је потирана било каква разлика између страних радника и страних капиталиста. Тако је нпр. Коста Ђебић — Марушић, посланик ХНЗ, тврдио како у државним и приватним шумским предузећима »народ је наш израбљиван и гњечен те служи на једном и другом мјесту као просто средство за израбљивање страном раднику«. ³⁹⁾

Особито су српски посланици обраћали пажњу на положај домаћих радника у шумарству, који су иначе били претежно Срби, сиромашни сељаци и њихови бирачи у трећој сеоској курији. С друге стране, хрватски посланици нарочито су указивали на прилике у ерарним предузећима у којим су, иначе, хрватски и уопште радници католичке вјере били особито бројни. Тако се већ на првом засједању Сабора др Никола Мандић, тадашњи предсједник ХНЗ, заложиио како за повишење откупних цијена духана, тако и за повећање плата радницима у духанској индустрији, »јер су ове ниске и прениске«. Говорећи о »духанском питању«, Мандић је указао да је власт према тежаку, садиоцу духана дошла због монопола у положај послодавца према раднику. Сељак у Херцеговини, наглашавао је Мандић, био је приморан да сади духан јер је тло такве природе да на њему не може ништа друго да расте. Произвођач је, међутим, у првој деценији XX вијека добивао за килограм духана мање него у првим годинама послерије окупације. Духан је 1882. године био откупљиван по просјечној цијени од 95 х по килограму, а 1908/09. просјечна откупна цијена износила је 94 х по килограму, мада су се цијене осталој роби повећавале. ⁴⁰⁾ Велики број хрватских сељака у западној Херцеговини бавио се

³⁷⁾ ВХС год. 1910, I засј. св. I, XXII сједница, стр. 774.

³⁸⁾ Исто, XXIII сједница, стр. 792.

³⁹⁾ И. Хаџибеговић, н. д. стр. 170—171.

⁴⁰⁾ ВХС год. 1910, I засј. св. I, XVIII сједница, стр. 532.

садњом духана, па су хрватски посланици имали прије свега у виду њихов положај, иако то у својим иступима нису спомињали.

Петар Мрљић, једини радник у Босанскохерцеговачком сабору, говорио је у буџетској дебати 1910. о радничком питању, особито апострофирајући неповољан положај радника у ерарним предузећима — радно вријеме од 12 — 14 сати дневно, ниске плате, проблем станова, несреће на послу послѣ којих радници остају с минималном накнадом па као инвалиди морају радити. При томе је напоменуо да поменуте несреће »тиште свеопће радништво«, а не само хрватско. Он се истовремено изјаснио да ће гласати против владиног приједлога буџета за 1910. годину.⁴¹⁾ Петар Мрљић је, међутим, могао одржати свој говор тек послѣ бурних протеста у Сабору против Хрватске католичке удруге, којој је Мрљић припадао. Хрватска католичка удруга, која је одраније била у политичком сукобу са Хрватском народном заједницом, нашла се у љетној сесији Сабора 1910. у потпуној политичкој изолацији послѣ провокативне изјаве титуларног бискупа др Ивана Шарића да Хрватска католичка удруга у Босни и Херцеговини осим Хрвата не познаје никакав други народ.

У донекле измијењеној политичкој клими, Мрљић је поново говорио о радничком питању и у буџетској дебати крајем марта 1911. Он се жалио на то да је радничко питање заборављено и говорио је о неправдама које радници трпе у приватним и ерарним предузећима. При томе је указао на разлике у третману домаћих и страних радника, који »уживају велику протекцију«. Највише се задржао на поступцима према радницима запосленим у ерарним погонима у Варешу, те указао како радници код шумских управа по 2 — 3 мјесеца чекају на исплату зарађеног новца. Мрљић је констатовао да је радништво у Босни и Херцеговини подијељено у двије групе, на »национално и интернационално« радништво. Међутим, он је истовремено изразио наду да ће се радништво изложено прогонима ипак »знати једанпут сјединити и тражиће... да се уведе у... људско друштво«. Мрљић је осудио постојећи изборни систем, означивши да он представља »атентат на радни народ«, те у складу са програмским одређењем Хрватске католичке удруге положио се да се уведе посебна радничка изборна курија. Обраћајући се другим политичким фракцијама, Мрљић их је позвао да и оне, као и Хрватска католичка удруга, изаберу у Сабор којег радника. На то му је Коста Божић, изражавајући становиште српске грађанске политике, добацио: »Ми сви заступамо раднике«. Већином гласова Сабор је одбио резулцију о увођењу раднич-

⁴¹⁾ Исто, стр. 549—555.

ке курије коју је предложио Петар Мрљић.⁴²⁾ Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине, која се залагала за ревизију Устава и демократизацију изборног система, била је такође против стварања радничке курије, као и куријалног система уопште. Иначе, Мрљићева иступања у Сабору пролазила су без неког примјетнијег политичког одјека.

Нису само саборски посланици били ти који су у својим иступима скретали пажњу на радништво и његов положај, него је било случајева да су и социјалдемократи понекад позивали посланике да пруже подршку радничким захтјевима. Када је у јулу 1910. године избио штрајк грађевинских радника ради повећања плата, укидања рада на акорд и др.,⁴³⁾ »Глас слободе« је позвао »искрене народне заступнике« да интервенишу код власти у прилог штрајкача.⁴⁴⁾ Након тога је Петар Кочић на челу групе српских посланика, припадника свих политичких струја, поднио 19. јула 1910. интерпелацију у Сабору. Он је оптужио државни апарат да се »ставио директно у службу страног капитализма« удовољивши захтјеву предузимача да им се стави на расположење оружана сила против штрајкача. Кочић је тражио да влада одговори да ли зна за биједно стање грађевинских радника и шта мисли учинити да им се »загарантују услови рада«. Одговор владиног представника, у коме се, поред осталог, наводило да су радници који се нису придружили штрајку сами замолили полицијску заштиту, Сабор је већином гласова одбио да прими на знање. Кочић је на то добао: »Сабор чини сам себи чест.«⁴⁵⁾ Социјалдемократски »Глас слободе« је оцијенио да је »овим гласањем први пут изражено неповјерење влади«. Ускоро потом др Милан Сршкић је у име групе српских, хрватских и муслиманских посланика поднио посебну интерпелацију у којој се тражила истрага и кажњавање одговорних у сарајевској полицији за злостављање радника за вријеме штрајка.⁴⁶⁾ Карактеристично је да су посланици из редова свих национално-конфесионалних група и политичких струја били солидарни када се радило о осуди репресивних поступака органа власти против штрајкача, који су грубо прелазили и законом прописане границе. У томе нису били изузетак ни муслимански посланици, који су, због преваге конзервативних велепосједничких елеме-

⁴²⁾ ВХС, год. 1910/11, II засј. св. III, Сарајево 1911, LXXXII сједница, стр. 1843—1849, LXXXIV сједница, стр. 1918.

⁴³⁾ О штрајку грађевинских радника и његовом исходу види: И. Хацибеговић, н. д. стр. 241.

⁴⁴⁾ Т. Крушевац, *Петар Кочић*, Сарајево 1951, стр. 347.

⁴⁵⁾ ВХС, год. 1910, I засј. св. I, XV и XVI сједница, стр. 395, 400—401 и као претходна напомена.

⁴⁶⁾ ВХС, год. 1910, I засј. св. I, XVIII сједница, стр. 566—567.

ната у својим редовима, много мање од својих српских и хрватских колега обрађали пажњу питањима која су се односила на радништво.

Посебно се Петар Кочић, који је заступао интересе сељака, кметова, интересовао за проблеме који се тичу радника. У својим говорима у Сабору он је нарочито осуђивао шиканирања радника од стране послодавца и власти. У дебати о буџету за 1911. годину Кочић је свој говор претежно посветио прогонима радника и њихових организација. Он је указао да, и након што је последице дуге и мучне борбе радницима признато право удруживања, над радницима и њиховим организацијама политичке власти врше »разне шиканације, које се противе сваком правном схватању о слободи састајања, удруживања и штампе«. Кочић је изнио да је велики број социјалистичких скупштина био безразложно забрањен. Био је распуштен Савез жељезничарских радника, иако није имао никакве везе с пасивном резистенцијом на жељезницама. Непрестане заплијене социјалистичког »Гласа слободе« и глобе Кочић је означио »сувим зулумима над овим сиротињским органом«. Навео је неке случајеве »како политичке власти тиранишу чланове радничких организација« и безразложно кажњавају раднике, констатујући да су »то страшне ствари које се не би смјеле догађати у једној модерној држави«. У споровима између радника и послодавца органи власти, по Кочићевој оцјени, узимају у пуну заштиту послодавце, а при томе нарочито иду на руку страним капиталистима. Као типичан примјер навео је прилике у Завидовићима гдје »пашују двије стране фирме и чини се да је тамошња котарска испостава дио фирминих канцеларија«. Котарска испостава одмах »шупира« оног радника кога нека од фирми као непоћудног отпусти. То се особито дешава радницима »који су свјесни и организовани«. ⁴⁷⁾

Кочић, који је још за вријеме генералног штрајка 1906, показивао интересовање за раднички покрет, одржавао је с њим одређене везе. Неколико пута је писао у »Гласу слободе« и за вријеме своје дјелатности у Сабору био је покрету на услузи. ⁴⁸⁾ Социјалдемократи су у већим градским центрима одржавали јавне скупове на којима су изражавали своја гледишта о многим актуелним питањима, као нпр. о аграрном питању, о скупови, о стамбеном питању, о комуналној политици, о социјалном осигурању радника и др. Усвојене резолуције са ових скупова Кочић је на тражење социјалдемократа подносио Сабору у форми интерпретација, захтијевајући од владе да се изјасни шта мисли

⁴⁷⁾ БХС, год. 1910/11, I засј. св. III, LXXIV сједница, стр. 1493—1494; Т. Крушевац, *Петар Кочић*, стр. 348—350.

⁴⁸⁾ Сретен Јакшић, *Успомене на Петра Кочића међу радницима*, Развитак 11/1936, цитирано према Т. Крушевцу, н. д. стр. 348—350.

предузети у циљу рјешавања постављених проблема. Тако је поводом протестних скупштина, које су у Сарајеву, Бањалуци и Тузли организовали социјалдемократи због скупине животних намирница и станова, Кочић 7. децембра 1910. поставио питање шта је влада предузимала и шта мисли предузети, посебно у погледу зидања већег броја радничких кућа које би јефтино изнајмљивала.⁴⁹⁾ Потписници ове интерпелације, поред Кочића, били су српски посланици који су припадали како радикалном, тако и опортунистичком крилу српске грађанске политике. Они су подржавањем радничких захтјева изражавали своје незадовољство општом политиком аустроугарске власти и доминацијом страног капитала. То исто важи и за друге посланике када су се изјашњавали у прилог радништва и осуђивали поступке органа власти и страних капиталистичких фирми. Макар да је третман радничког питања у Сабору имао маргинални карактер и није дао очекиване резултате у законодавној дјелатности Сабора, чињеница да је Сабор, ипак, обраћао пажњу на радништво стварала је повољнију политичку атмосферу за дјеловање радничког покрета. Он је постајао објект ширег јавног интересовања, а поступци власти и послодаваца били су подложни критици и из посланичких клубова, о којој се бар у одређеној мјери морало водити рачуна.

Социјалдемократи су подржавали Кочићеву групу и поздравили су њено издвајање из Српског саборског клуба, након чега је доцније, средином 1912. године, уследио и његов потпун распад. Они су у томе видјели појаву која води престанку конфесионалних страначких групација и организовању интерконфесионалних странака по класним интересима и политичким принципима. Социјалдемократи су се надали да ће се из Кочићеве групе развити једна демократска грађанска странка. Међутим, иако је Кочићева група остала и даље опозициона, она није по оцјени социјалдемократа »показала ни мало способности за један демократски рад и политику«. Она се ограничила само на писање у »Отаџбини« ... и на рад у сабору, који није могао бити обиман ни користан због саборског нерада. И сам политички програм с којим се почетком септембра 1911. јавила поново покренута »Отаџбина«, босанскохерцеговачки социјалдемократи су означили као врло рђав.⁵⁰⁾ Ријеч је, у ствари, била о програму српске грађанске политике, израђеном 1910. пред саборске изборе, који је »Отаџбина« настојала да реafirмише подвргавајући критици политику Српског клуба. Политичка дјелатност групе око »Отаџбине« дала је повода социјалдемократа да

⁴⁹⁾ Исто, ВХС, год. 1910/1911, I засј. св. II, XLII сједница, стр. 500.

⁵⁰⁾ Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине, том II, стр. 168.

закључе »да ће проћи доста времена док се организује једна модерна демократска интерконфесионална странка«. ⁵¹⁾ Међутим, показало се да су и такве наде биле нереалне.

*
* * *

Индустријски развој у Босни и Херцеговини последије аустроугарске окупације није био праћен одговарајућим радним и социјалним законодавством. Тек почетком XX вијека, заправо последије мајских штрајкова 1906, наступио је период активније социјалне политике, коју карактерише доношење неколико прописа на подручју заштите радника и радних односа у индустрији, занатству и трговини. Социјално осигурање било је, уз изузетак рудара и жељезничара, непотпуно и недоследно спровођено. Обавезно болесничко осигурање за све запослене у босанскохерцеговачкој привреди уведено је тек законом који је ступио на снагу 1. јануара 1910. године. Осигурање радника у случају незгоде на раду вршено је код бечких и пештанских осигуравајућих друштва и њиме је било обухваћено око двије пегине радника. Најчешће су га плаћали сами радници, а понегдје су у томе учествовали и послодавци. У случају несреће и трајне неспособности друштва су давала осигураним радницима отпремнине према степену инвалидности и висини наднице. ⁵²⁾ Доношење закона о заштити рада и социјалном осигурању радника у Босни и Херцеговини заостајало је за законским регулисањем ове проблематике у Хабзбуршкој Монархији, нарочито у њеној аустријској државној половини. Тамо су још за Тафеове владе (1879—1893) донесени најважнији закони (као што је, нпр. Закон о обртној инспекцији и обртном реду из 1883, односно 1885, Закон о осигурању у случају незгоде 1887, Закон о осигурању у случају болести 1888. и Закон о братинским благајнама 1889), који представљају основ модерног социјалног законодавства у Аустрији. ⁵³⁾ Ови закони, који су за непосредан узор имали Бизмарково законодавство у Њемачкој, служили су доцније као основа при конципирању одређених рјешења у Босни и Херцеговини.

Већ приликом прве буџетске дебате, у љето 1910, Босанскохерцеговачки сабор је усвојио резолуцију којом је позвао Земаљску владу »да у споразуму са трговачком и обртничком комором поднесе законске основе о обавезном осигурању радника за случај несреће и инвалидитета, за осигурање радника у старости, о минимуму радничке плаће итд«. У свом одговору на

⁵¹⁾ Исто.

⁵²⁾ И. Хаџибеговић, н. д. стр. 260—290.

⁵³⁾ Н. Hofmeister, *Die Anfänge des modernen Sozialstaates in Osterreich*, Rappports II, XVIe congres international des sciences historiques, Stuttgart 1985, стр. 584—586.

резолуцију владин представник је саопштио Сабору да је законска основа о облигатном осигурању радника у незгодама израђена и да ће ускоро бити достављена Сабору. Речено је да ће након што се реализује осигурање радника у случају незгоде, влада »одлучивати о питању, да ли је могуће латити се рјешења проблема о осигурању радника у старости«. Доношење закона о минимуму радничке плаће влада је сматрала за сада преурањеним. Ово је образложено тиме да такав »закон не постоји ни у Монархији, ни у већини држава, па због тога нема довољно искуства, како би оваки закон дјеловао на индустрију и обрт, то би било врло опасно кроз такову ни на који начин прокушану наредбу тако оштро дирати у господарствене прилике ових земаља, које стоје на почетку свога развитка«. ⁵⁴⁾ Било је очито да у привредно заосталој Босни и Херцеговини, у којој је аустроугарска управа посебним привилегијама и погодностима, јефтиним сировинама и радном снагом, привлачила капитал, није долазило у обзир увођење таквих социјално-политичких мјера које нису још биле реализоване ни у много развијенијим земљама. И оне тековине модерног социјалног законодавства које су биле остварене у Аустрији и Угарској могле су само дјелимично и са знатним закашњењем да се реализују у Босни и Херцеговини. При томе треба имати у виду да ни социјалним законодавством Таффеове ере у Аустрији није било обухваћено осигурање радника у старости, док су из система осигурања, а дјелом и из заштите рада, била изузета помоћна лица у пољопривреди, шумарству и ситном занатству. Након што је 1906. у Цислајтанији остварено осигурање намјештеника у старости, аустријска влада је 1908. поднијела парламенту нацрт закона којим је требало да се социјалним осигурањем обухвате на само сви који су у најамном односу, него и већи дио оних који самостално обављају привредну дјелатност. У јуну 1914. парламентарна дебата о овом закону привођена је крају, али је избијање рата омело његово доношење. ⁵⁵⁾

У Босни и Херцеговини, међутим, није могао бити узет у претрес у Сабору нити донесен ни закон о осигурању радника у случају незгоде на раду, иако је такав закон постојао не само у аустријском, него и у угарском дијелу Монархије. У Босни и Херцеговини је нацрт закона о обавезном осигурању радника у случају незгоде био већ 1910. израђен, а у расправу о њему активно се укључила и Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину. Приликом анкете одржане 4. и 5. августа 1911. у Сарајеву, којом је руководио потпредсједник Коморе Јешуа Салом, индустријалци су захтијевали да рента породици унес-

⁵⁴⁾ ВХС, год. 1910, I засј. I св, XXIII сједница, стр. 802 и ВХС, год. 1910/11, I засј. св. II, XLI сјед. стр. 471.

⁵⁵⁾ Као нап. 53.

ређеног радника може износити највише 50% од зараде радника, док су раднички представници тражили већу ренту за озљеђене раднике и већу потпору породици за вријеме болничког лијечења. О законском нацрту Комора је посебно расправљала на својој сједници од 6. октобра 1911. године. Насупрот приједлогу да свако предузеће изнад 10 запослених треба да уплаћује за осигурање радника у случају несреће, чланови Коморе су тражили да се тај број подигне на 20 запослених. Коначно је усвојено да се под појмом фабрике сматра радионица изнад 15 радника и да такве радионице плаћају допринос за осигурање у случају незгоде. Образлажући своје ставове да се мање радионице ослободе од поменутог доприноса, обртници су истицали да је радна снага поскупјела и да они не би могли плаћати своје обавезе.⁵⁶⁾

Контроверзе око поменутог законског нацрта могле су утицати на одлагање његовог претреса у Сабору, тим прије што се влади није журило да се закон донесе, иако га је унијела у програм своје активности. На томе уопште нису инсистирали ни грађански политичари у Сабору, премда су се декларативно изјаснили за увођење модерног социјалног законодавства у Босни и Херцеговини.

Сабор је, с обзиром на свој социјални састав и улогу интелегенције, показао више интересовања за материјални положај нижег чиновништва и помоћног особља у земаљској служби, које је по, ријечима посланика Косте Тебића — Марушића, било »страшно израбљивано«.⁵⁷⁾ Већина домаћих људи у земаљској служби припадала је поменутиим категоријама запослених, па се и тиме могу објаснити симпатије посланика и подршка њиховим захтјевима за побољшање материјалног положаја. Тако је Сабор на својој XII сједници, у јулу 1910, препоручио петицију дневничара да се регулише њихов несигуран положај у служби, обезбиједи право на мировину и плата према послу који обављају.⁵⁸⁾ Девет мјесеци касније, Сабор је примио приједлог закона о намјештењу дневничара код земаљских уреда, власти и завода и о уређењу њихове плаће и опскрбе (санкционисан 5. 7. 1911). Усвојени приједлог био је уз извјесне измјене у бити превод истог закона који је важио у Аустрији. Непосредно затим примљен је законски приједлог о уређењу лугарских плаћа (санкционисан 7. 6. 1911). По ријечима извјеститеља Правног одбора Сабора др Живка Њежића, задатак ових закона је био да извуку дневничаре и лугаре из материјалне биједи. Њежић је указао

⁵⁶⁾ Б. Маџар, *Дјеловање Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину од оснивања 1909. до краја аустроугарске управе*, Гласник архива Друштва архивских радника БиХ XII—XIII/1972—1973, стр. 231, 232.

⁵⁷⁾ ВХС, год. 1910, I засј. св. I, стр. 480.

⁵⁸⁾ Исто, стр. 228—235.

да се дневничари и лугари углавном регрутују из наших вриједних али сиромашних домаћих суграђана, који су због сиромаштва морали напустити школовање. Истог дана Сабор је примио и закон о новелирању прописа о мировини чиновника и послужитеља, као и њихових удовица и сирочади, јер се једино у Босни и Херцеговини заборавило регулисати питање збрињавања удовица и сирочади поменутих категорија запослених у јавној служби (санкционисан 30. 3. 1914). Са сва три ова закона влада је израдила нацрте и они су 8. априла 1911, без дискусије и ичијег противљења, еп вџос примљени⁵⁹⁾ у, иначе, политички дубоко подијељеном Сабору. Ово је учињено уочи закључења првог засједања Сабора и то непосредно након што је хрватско-муслимански блок изгласао буџет за 1911. годину и Закон о додјели зајмова за факултативни откуп кметовских селишта.

Политички супротстављене национално-конфесионалне саборске фракције показале су се особито солидарним у третману материјалног положаја учитеља. Сабор је једногласно прихватио молбу учитеља основних школа, који су тражили да се побољша њихов материјални положај доношењем закона којим би се учитељи изједначили с одговарајућим категоријама земаљских чиновника. Влада се, међутим, оглушила о овај захтјев. Будући да су посланици били за то да се помогне учитељима, Просвјетни одбор Сабора предложио је пленуму »Законску основу о активним и мировинским беривима учитеља и учитељица народних основних школа у Босни и Херцеговини, као и беривима њихових удовица и сирочади«, коју су представници учитеља заједно са својом петицијом били упутили Сабору. Предложеним законским одредбама било је предвиђено да се наставно особље народних основних школа изравна у свим правима и дужностима са земаљским чиновницима XII, XI, X и IX разреда и да се сва даља побољшања која добију земаљски чиновници протежу и на наставничко особље. Предложени закон био је, успркос изражених резерви цивилног адлатуса, барона Исидора Бенка, једногласно усвојен на седници одржаној 11. априла 1911. Посланици су у дебати указивали да је неправда да један обичан жандар има готово исту плату као и један привремени учитељ (др Јефто Дедијер), и да је срамота да су учитељи мање плаћени него подворници у становитим уредима (др Сафвет-бег Башагић). Такође је помињано да је учитељски позив готово једини гдје домаћи синови у државној служби могу добити кору хљеба (Шериф Арнаутовић). Сабор није узео у обзир упозорења цивилног адлатуса, који је декларативно изражавајући симпатије за учитељски сталеж, наглашавао да претходно проблем треба зрело проучити, да треба израчунати финансијски ефекат предло-

⁵⁹⁾ ВХС, год. 1910/11, I засј. св. III, LXXXIX сједница, стр. 2082—2085.

жених рјешења и наћи потребна финансијска средства за покриће.⁶⁰⁾ Будући да изгласани закон није добио подршку управе, он није могао бити санкционисан, па није ни ступио на снагу. Ипак, влада је доцније донекле изашла у сусрет захтјевима учитеља и у новембру 1912. године Сабор је усвојио Закон о правним одношајима учитељства народних школа у Босни и Херцеговини (санкционисан 29. 3. 1913). Овим и неким другим законима, као нпр. оним »о градњи зграда за наставу«, којим је било, између осталог, предвиђено да се у Босни и Херцеговини кроз 16 година подигне 640 нових основних школа, тј. 40 школа годишње (санкционисан 30. 10. 1913), влада је настојала у јесен 1912. створити у Сабору погоднију климу за друге своје приједлоге, за усвајање буџета за 1912. годину, а нарочито закона о изградњи нових нормално-трачних жељезница. Нова жељезничка мрежа имала је, поред привредног и велики политички и војностратегички значај за балканску политику Аустро-Угарске.

Сабор је за вријеме своје дјелатности судјеловао у доношењу још неких закона који се односе на социјалну заштиту и регулисање радних односа и то: Закона о урачунавању једног дијела доплате у мировину босанскохерцеговачких чиновника, као и дио плате у мировину послужитеља (санкционисан 29. 12. 1910), Закона о регулисању плата подворника (санкционисан 12. 2. 1912), којим су подворницима повећане плате, те закон о регулисању радног стажа који се рачуна у пензије љекарима и ветеринарима запосленим у земаљској служби (оба санкционисана 1. 5. 1914).

Све у свему, били су веома скромни резултати законодавне активности Сабора на подручју социјалне заштите и радних односа, а та се оцјена може односити и на цијелокупну легислативну дјелатност Босанскохерцеговачког сабора. Многе иницијативе, изражене поред осталог и у саборским резолуцијама (као нпр. за доношење закона о ревизији овршног поступка и изумимању егзистенцијалног минимума од оврхе), нису могле бити реализоване. С друге стране, поједини закони усвојени у Сабору након дуге политичке борбе нису због избијања свјетског рата могли бити санкционисани, као нпр. Закон о званичном и наставном језику у Босни и Херцеговини, који је имао не само важан политички и културни, него и социјални значај.

На више пута поновљене притужбе саборских посланика због фаворизовања досељеника приликом запошљавања у ерарним предузећима, а посебно на земаљским жељезницама, владини представници су давали обећања да ће домаћи радници, уколико располажу потребним квалификацијама, имати првенство приликом запошљавања. Међутим, тек је 1912. влада издала

⁶⁰⁾ Исто, ХСI сједница, стр. 2129—2131; ВХС, год. 1910, I засј. св. I, X сједница, стр. 208—217.

неколико наредби Дирекцији босанскохерцеговачких земаљских жељезница, којим се регулишу ова питања и домаћем становништву даје првенство приликом запошљавања и осигурања минималне егзистенције у земљи. При томе су у погледу права на запошљавање на земаљским жељезницама била са босанскохерцеговачким земаљским припадницима потпуно изједначена дјеца оних аустријских и угарских држављана који су били намјештени у земаљској служби.⁶¹⁾

Веома значајна препрека за запошљавање домаћих људи у јавним службама била је доминација њемачког језика као унутрашњег званичног језика. То је особито долазило до изражаја на жељезницама, гдје је српскохрватски језик и као вањски службени језик у саобраћају с публиком био запостављен. Захваљујући у првом реду околностима у вези с употребом званичног језика, на жељезници је било запослено мало домаћих људи, а они који су се налазили у служби заузимали су, изузев једног незнатног броја, најнижа мјеста. Међутим, чак ни међу најнижом категоријом жељезничких намјештеника домаћи нису имали већину.⁶²⁾ Претежна већина намјештеника на жељезници није уопште познавала српскохрватски језик. У којој је мјери био препрека за домаће људе говори податак да је, на примјер, влаковођа, који је спадао у потчиновнике морао потпуно да влада њемачким језиком. Сви налози, формулари и извјештаји били су на њемачком. Познавање њемачког језика постављало се чак као услов и за пријем радника у жељезничку радионцу у Сарајеву, гдје су сви главни мајстори били Нијемци.⁶³⁾

Језичко питање је у Босни и Херцеговини постојало као озбиљан политички и социјални проблем. У условима убрзане социјалне диференцијације, као производ економског развика земље, почетком XX вијека рапидно је растао међу домаћим елементом, а нарочито међу танким слојем домаћих образованих људи, и број кандидата за државну службу. Они су у њој као у једном значајном и повлашћеном дјелу тржишта радне снаге тражили осигурање своје егзистенције, али је на том путу проблем језика био велика препрека. Политичке тежње грађанских странака изражене у Сабору да се ријеша језичко питање и

⁶¹⁾ И. Хаџибеговић, оп. цит. 151—153.

⁶²⁾ Према подацима које је у љето 1910. Земаљска влада ставила на располагање Буџетском одбору Сабора, на босанскохерцеговачким земаљским жељезницама били су од 399 техничких чиновника припадници Босне и Херцеговине 44, од 476 потчиновника 32, а од 1446 нижих жељезничких намјештеника 657, мада је у Сабору приговорено да су као земаљски припадници нарочито међу чиновницима и потчиновницима исказани многи досељеници и њихови синови. Ц. Јузбашић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*, Сарајево 1973, стр. 30—31.

⁶³⁾ У жељезничким радионицама било је 1910. године од 790 занатлија и радника 310 домаћих, тј. 44%. Исто.

уведе народни језик као једини званични језик у Босни и Херцеговини имале су у великој мјери, поред политичког, и социјални садржај. Тако је и захтјев за озакоњење српскохрватског као службеног језика у свим гранама земаљске управе, укључујући и жељезнице, хрватски посланик др Јозо Сунарић образлагао тежњом »да би (се) домаћем елементу прибавио хљеб«.⁶⁴⁾

Језичко питање није се, међутим, јављало само као проблем у односима саборских странака и управе, него и у међупартијским и међунационалним односима. Вођена је дуго политичка борба око тога како треба да се народни језик званично назива, око првенства српске односно хрватске националне ознаке за језик и приоритета латинице и ћирилице, па и званичне употребе арапског писма. Када је због тога, а у вези с натписима на путевима, крајем 1911. избила криза у Сабору, Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине осудила је разбукталу шовинистичку борбу и позвала све грађанске странке на заједничку акцију за измјену изборног реда, Устава и проширење политичких права. Она је као и друге странке друге интернационале третирала национално питање као проблем буржоаског друштва и њему претпостављала борбу за побољшање економског положаја радничке класе и грађанске слободе. Међутим, једино је српска група око »Отаџбине« и група српски оријентисаних муслиманских либералних демократа око »Самоуправе« одговорила позитивно на овај позив, али су практично социјалдемократи у овој акцији остали потпуно осамљени. Они су сами крајем 1911. и почетком 1912. организовали у Сарајеву, Мостару, Тузли и Бањалуци скупштине на којима је расправљано о кризама у Сабору и захтјевана измјена изборног реда.⁶⁵⁾

Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине није дуже времена обрађала пажњу на захтјеве грађанских политичара у Сабору, који су били усмјерени на то да се њемачки језик потисне из званичне употребе и замијени српскохрватским језиком. С обзиром на цјелокупну идејну и политичку оријентацију Странке, њен мјешовити национални састав и улогу коју су страни радници имали у радничком покрету Босне и Херцеговине, социјалдемократима је било странао да полазе од националних критерија када је било у питању запошљавање домаћих и страних радника. Социјални значај језичког питања састојао се, по мишљењу социјалдемократа, у тежњи интелигенције да поправи свој материјални положај у државним службама. Међутим, за политичку акцију грађанских елемената у

⁶⁴⁾ Исто, стр. 32, 50.

⁶⁵⁾ Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине, том II, Сарајево 1951, стр. 169—170; Види: Н. Бабић, *Рат, револуција и југословенско питање у политици Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине*, Сарајево 1974, стр. 144.

циљу рјешавања језичког питања социјалдемократи нису имали слуха све докле док оно није израсло у најкрупнији политички проблем у односима између Сабора и владе крајем 1912. и почетком 1913. године. Тада су и они формулисали своје становиште »да у Босни и Херцеговини као званични језик има мјеста само српскохрватски језик са латиницом и ћирилицом и то у унутрашњем и спољашњем саобраћају у свим надлештвима, као и на жељезницама« и тако подржали тадашњи споразум грађанских странака у погледу језичког питања. Међутим, они су за разлику од грађанских странака, истицали да њихово становиште у погледу службеног језика не значи негирање права припадницима других нација да се служе својим језиком, што је било у складу са њиховим интернационалистичким погледима. У акцији грађанских политичких снага за рјешење језичког питања, Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине је уочавала одређену »патриотску фразерску ноту... која има за сврху шовинизирање маса«, од чега се она с правом одлучно дистанцирала. Она је остала досљедна свом ставу и безуспјешно је и даље инсистирала да сукоб владе око језичког питања треба искористити за започињање опште народне борбе за ревизију Устава.⁶⁶⁾

*
* * *

Радничко питање и социјална проблематика задржавајући своју актуелност нашли су извјесно мјесто у неким програмским документима грађанских политичких снага који су настали у 1913. и првој половини 1914. године, када је цјелокупни политички систем у Босни и Херцеговини и уопште на словенском југу Монархије преживљавао најдубљу кризу.

У таквој су ситуацији представници Хрватског и Муслиманског саборског клуба и групе конзервативних српских политичара око »Српске ријечи« преговарали током цијелог љета 1913, с циљем да створе нову радну већину и омогуће рад Сабора. Од децембра 1912. Сабор није засједао, јер је тада као цјелина дошао због језичког питања поново у сукоб с владом. Уз то се политичка ситуација у земљи још више погоршала проглашењем изузетних мјера у мају 1913, за вријеме скадарске кризе. Резултат поменутих преговора био је програм који је израдио и почетком септембра 1913. саопштио јавности др Милан Сршкић. Овај програм је требало да буде основа заједничког рада саборске коалиције.⁶⁷⁾ Програм је, у ствари, био

⁶⁶⁾ Ц. Јузбашић, *Језичко питање*, стр. 45, 46.

⁶⁷⁾ *Persönliche Vormerkungen Potioreks* (dalje PVM Pot.) XXII/1913, str. 11—27, (KA N1 Pot. A3 Fasz. 5); М. Супић-Amrein, *Der bosnisch-herzegovinsche Landtag im Rahmen des dualistischen Systems der Donaumonarchie (1910—1914)*, Lizentiatsarbeit, Univ. Zürich 1977, str. 177—182 (rukopis).

дуга и опсежна листа великим дијелом нереалних жеља. Осим политички захтјева који су тангирали основне приципе Устава, програм је садржавао и ставове о свестраном развоју просвјете и здравства. При томе је било предвиђено и увођење бесплатне лијечничке помоћи, нарочито у сеоским општинама. У дијелу програма који се односио на економску и социјалну политику предвиђале су се, поред осталог, издашне инвестиције у пољопривреду и помагање домаће индустрије, занатства, трговине и саобраћаја ослобођењем од пореза нових предузећа на одређено вријеме, као и бескаматним зајмовима из земаљских средстава. Међу социјалним захтјевима било је облигатно осигурање радника и заштита сељака од пауперизације, заштита радника, а нарочито радница и дјеце од прекомјерног и по здравље штетног рада, брига да се у цијелој земљи граде куће за сељаке и раднике, које би одговарале културним и здравственим захтјевима. Остварење цијелог овог програма требало је да се обави без повећања директних пореза у току десет година. Из обзира према муслиманским партнерима у будућој саборској коалицији, заобијен је проблем кметских односа, док је донекле и као уступак Хрватима у уводу програма речено да су »Срби и Хрвати један народ са два равноправна имена«. То је значило одређену еволуцију у погледима политичара око »Српске ријечи« на националне односе у Босни и Херцеговини и било је добрим дијелом посљедица политичких кретања међу Јужним Словенима, нарочито под утицајем балканских ратова.

За остварење многих од наведених програмских циљева била су потребна велика средства, с којима је могла располагати само напредна држава с развијеним модерним социјалним функцијама, а не заостала и дубоко задужена Босна и Херцеговина под страном влашћу. Иако је конзервативним страначким правцима морало бити јасно да су њихови многи захтјеви, с обзиром на политичке прилике и финансијску ситуацију, били неоствариви, они су тражили више да би бар постигли нешто. Посебно су пред бирачима хтјели показати како њима не недостаје добре воље да раде на увођењу значајних политичких, економских, културних и социјалних тековина.⁶⁸⁾ То је било особито стало посланицима из групе око »Српске ријечи«, који су заступајући интересе српске чаршије настојали да се приближавањем влади не компромитују у очима српске јавности и српске опозиције, па су тактизирали између приступања и неприступања владиној коалицији. Како је највећи дио тачака програма био за аустроугарску управу неприхватљив, поменута група од 12 српских посланика одрекла се својих мандата, јер није била спремна прећи на страну опозиције.

⁶⁸⁾ Исто, стр. 182.

По отпадању српских посланика, Хрватски и Муслимански саборски клуб изјавили су да стоје и даље на становишту ранијег заједничког програма. Међутим, они су уједно нагласили да само његове одређене тачке за њих задржавају актуелност, док су остале тачке, већином оне које су имали далекосежнији политички значај, означене као споредне. Иначе, када је ријеч о радничком питању, актуелан значај задржали су за њих једино ставови о првенственом запошљавању домаћих радника у рударству и брига за изградњу одговарајућих сељачких и радничких кућа.⁶⁹⁾ Међутим, радничко питање није уопште нашло мјеста у споразуму о дјелатности радне већине у Сабору, који је склопљен 17. 12. 1913, између Хрватског и Муслиманског клуба, с једне и министра Билинског, с друге стране. Једино би се и на раднике могла односити обавеза владе да ће се што је могуће више узети у обзир домаћи елементи »код ерарних радова, лиферација и градњи«.⁷⁰⁾ Њен првенствени значај је био, пак, у томе да се домаћим капиталистичким елементима осигура учешће у реализацији великих инвестиционих пројеката, прије свега код градње жељезница у Босни и Херцеговини, за што су вршене припреме у годинама пред избијање првог свјетског рата.

Питања која би се односила на раднике или радно законодавство нису била уопште споменута ни у програму за оснивање нове Српске народне странке, лојалне према режиму, нити у споразуму који су њени лидери, др Данило Димовић и др Милан Јојкић, склопили 8. 11. 1913. са министром Билинским. Поменути споразумом било је осигурано учешће Димовићеве Српске народне странке у владиној већини, док се најзначајнији уступак управе састојао у обећању да ће се за половину смањити камате на зајмове узете за откуп кметова. То је била и најважнија тачка Димовићевог политичког програма.

Извјесни ставови који се односе на радничко питање били су садржани у »Нацрту програма« групе »Отаџбина«, који је изнесен на скупштини у Бањалуци 21. априла 1914. године. Ријеч је била о настојању да се након распада Српске народне организације, коју су чинили хетерогени елементи, конституише модерна српска политичка странка. Под вођством др Ђорђа Лазаревића она није претендовала да буде свеобухватна народна организација, него је првенствено хтјела да представља »малог човјека« и његове интересе. Зато су у »Нацрту програма«, уз захтјеве за широку демократизацију цјелокупног политичког система и тражење да »Босна и Херцеговина постану управна област са свим обиљежјима државе, равноправне објема државним

⁶⁹⁾ Владино комесар за град Сарајево Collas Potioreku 11. 11. 1913, (KANl Pot. A3 Fasz. 2, бр. 518).

⁷⁰⁾ PVM Pot, XXX/1913, стр. 25—29. (KANl Pot. A3 Fasz. 50).

полама Монархије», у центру пажње били рјешење аграрног питања и уопште интереси сељака и осталих ситних сопственика на селу и у граду. У погледу радника предвиђало се да Странка тражи да се проведе потпуно осигурање фабричких, занатлијских и земљорадничких радника и занатлија за случај несреће, болести, старости и смрти. Осим тога, Странка је сматрала да радницима треба дати потпуну слободу коалиције, како би могли помоћу својих стручних организација радити на поправљању свог положаја. Жене и дјеца требало је да буду заштићени нарочитим законским прописима о радном времену.⁷¹⁾ »Нацрт програма« групе »Отаџбина« имао је одређене сличности с програмом групе Лазара Димитријевића из 1907 (програм Српске самосталне странке). У оба програма Срби и Хрвати су третирани као један народ, а централни проблем било је рјешење аграрног питања и формулисани су одређени захтјеви у прилог радника. Такође у оба програма био је акценат на широкој аутономији градских и сеоских општина и реформи пореза (смањење индиректних пореза и прогресивно опорезивање код директних пореза).⁷²⁾ Међутим, постојала је суштинска разлика између ових политичких група. Димитријевићева Српска самостална странка била је изразито прорежимска, док је група око »Отаџбине«, како под вођством Петра Кочића, тако и доцније, кад јој је на челу био др Ђорђе Лазаревић, налазила у опозицији према режиму. Ипак и она је поред вербалног радикализма којим се често одликовало писање »Отаџбине«, у одређеним приликама водила умјерену политику. На крају, определијелила се за »ситни политички рад у народу«, оставивши по страни у легалној својој дјелатности крупна политичка питања. Међутим, група није доспјела да се профилира у ситнобуржоаско-сељачку странку, нити је добила ширу подршку сељаштва. Она у пракси није успјела прећи ни уске националне оквири и остала је само једна демократска струја у српској грађанској политици.

Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине од самог почетка је осуђивала оне политичке снаге које су у љето и јесен 1913. радиле на стварању саборске већине. За босанско-херцеговачке социјалдемократе то није била радна него реакционарна владина већина. Овој проблематици они су посветили и посебну скупштину, која је 21. септембра 1913. одржана у Сарајеву, у присуству око 500 људи, међу којима је био и извјестан број сарајевских Муслимана. Социјалдемократи очито нису узимали озбиљно политичке, економске и социјалне одредбе Сршкићева програма, а његов захтјев за измјену изборног рада на интерконфесионалној основи означили су да представља само средство за осигурање радне већине и сузбијање сваке опо-

⁷¹⁾ Б. Чубриловић, н. д. стр. 199—206.

⁷²⁾ К. Kaser, *Die Politik der Serben...*, стр. 176—178.

зиције. Они су се поново изјаснили против евентуалног оснивања радничке курије и у складу са својим програмом позвали су све странке да се заложу за увођење општег, једнаког, тајног, директног и пропорционалног права гласа, проширење уставних слобода и облигатни откуп кметова. При томе су наглашавали да социјалдемократија није против Муслимана, него само против феудализма. Такође су оштро критиковали проглашење изузетних мјера у мају 1913. године. Занимљиво је да су овој социјалдемократској скупштини присуствовала и тројица грађанских опозиционих посланика, и то двојица хрватских посланика, др Лука Чабрајић и Ђуро Цамоња, и један српски посланик, Васиљ Грђић, припадник групе око листа »Народ«. Он је на скупштини узео и ријеч. Васиљ Грђић се сагласио са социјалдемократским говорницима, Савом Капором и Сретеном Јакшићем и изјавио да »српски народ са социјалдемократијом има у Монархији заједнички фундаментални програм, а то је да сруши апсолутизам, клерикализам и мрачњаштво«. ⁷³⁾

Међутим, ни овај пут, као ни раније, није могло доћи до акционог јединства између социјалдемократа и грађанске опозиције. За разлику од прилика у неким европским, па и у нашим земљама, у Босни и Херцеговини нису постојали услови за сарадњу социјалдемократа са грађанским странкама на плану националне политике. Разлози за то леже у објективном положају босанскохерцеговачке социјалдемократије и националним и политичким оквирима у којима је она дјеловала. У својој политици босанскохерцеговачка социјалдемократија је у име социјалистичких принципа и чисте класне борбе нападала бржоазију и њене политичке странке. ⁷⁴⁾ С друге стране, посебна препрека за сарадњу с грађанским политичким снагама била је у томе што су оне испољавале националну ускогрудност, а често и искључивост у босанскохерцеговачкој вишенационалној средини. Уз то је био јак утицај конзервативних и клерикалних елемената у политичком животу уопште. Зато је умјесто политичке сарадње долазило само до одређених повремених контаката између социјалдемократа и појединих опозиционих грађанских посланика.

Конфронтација босанскохерцеговачке социјалдемократије с конзервативним грађанским снагама заострила се пред први свјетски рат. Стално су били на дневном реду сукоби са »Хрватским дневником« и »Српском ријечи«, посебно са овом посљедњом након почетка балканског рата. Социјалдемократска странка

⁷³⁾ Земаљска влада Заједничком министарству финансија 21. 9. 1913, прилог: извјештај полицијског пристава Тройера о скупштини социјалдемократи (Рг ВН 1351/1913).

⁷⁴⁾ Уп. Е. Реџић, *Аустромарксизам и југословенско питање*, Београд 1977, стр. 354—355.

Босне и Херцеговине је у духу ставова Базелског конгреса II интернационале и своје цјелокупне раније антиратне политике енергично осудила рат које су повеле балканске монархије против Турске.⁷⁵⁾ Протестујући против ратних крвопролића, она је истицала становиште да балкански народи треба да се ослободе не ратом већ револуцијом и да створе балканску федеративну републику. Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине је истовремено била и против интервенције Аустро-Угарске и њеног евентуалног напада на Србију и Црну Гору. Због тога је и дошла под удар изнимних мјера и била распуштена за вријеме скадарске кризе. У поменутој политичкој платформи босанско-херцеговачке социјалдемократије губило се из вида да је балкански рат значио ликвидацију турског феудализма и био у датим околностима реално могући корак ка националном ослобођењу југословенских народа, иако је он био праћен низом изразито негативних појава на које су нарочито босански и србијански социјалисти с правом указивали. Међутим, и поред одређених суштинских превида и једностраности у антиратној интернационалистичкој оријентацији босанских социјалиста, није се од њих у тадашњим приликама могло очекивати да заузму друкчије становиште, а да не ризикују своју класну позицију и постану привјесак буржоаске политике, као што су то и постали »звонаши«. Буржоазија је тада имала неприкосновену хегемонију у вођењу националне политике и још нису били сазрели историјски услови да се та хегемонија угрози и да радничка класа постане хегемон у револуционарном рјешавању националног питања. Домаћи малограђански и сељачки елементи у Босни и Херцеговини, национално и политички разједињени, нису исказивали тежње у којима би се нашао један заједнички револуционарни именитељ. У таквој ситуацији није се могла повезати ни борба радничке класе против капитала с национално-револуционарном борбом, тим прије што тада ни у међународном радничком покрету, изузев донекле код руских большевика, још није била схваћена њихова узајамна веза.⁷⁶⁾

У псеудоуставном периоду, у којем је дјеловао Босанско-херцеговачки сабор од 1910. до 1914, није учињен значајнији помак у правцу побољшања положаја радника и на рјешавању социјалне проблематике уопште, мада су грађански политичари ову проблематику повремено актуализирали. Неки од њих су се доцније у новоствореној југословенској држави 1918, кад више није била у питању страна власт, експонирали као изразити противници социјалних и политичких захтјева радника и радничког покрета уопште.

⁷⁵⁾ О антиратној политици Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине види Н. Бабић, н. д. стр. 122—129, 157 и даље.

⁷⁶⁾ Види В. Бурђев, *Акционо јединство »Младе Босне«* против аустроугарске окупације, Преглед 7-8/1974, стр. 804—805.

SUMMARY

THE LABOUR QUESTION IN THE PROGRAMMES OF BOURGEOIS POLITICS AND ACTIVITIES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S SABOR (PROVINCIAL PARLIAMENT)

One of the characteristic features of a political development in Bosnia and Herzegovina is the emergence of national/political movements, which have pretended to represent the entire nation regardless to its social structure. At the same time the bourgeois politics had a negative attitude towards a growth and organisation of an internationally orientated labour movement, which could be seen in an endeavour to organize workers on a national basis. Starting from programme manifestos of particular political groups and organisations, the author points to specific features and notable differences in relation to the labour movement and social affairs and matters among promoters of Serbian, Croatian and Moslem politics in Bosnia and Herzegovina. They come out from the social structure of some national/confessional groups, a percentage of the working class in them, and other relevant historical circumstances. The author states that Croatian bourgeois politicians, together with the Roman Catholic clerical circles, paid a much more attention to labour than Serbian, or, especially, Moslem political and religious factors.

The author pays some attention to the social and political structure of Bosnia and Herzegovina's Sabor, which was opened as the provincial parliament in mid—1910. The labour question was usually on a periphery of Sabor's interests which was, to a large extent, a conservative social representation. Only from time to time was the labour question able to attract attention of the Sabor politicians, and none of the Sabor's fractions in its practical political activities had not as its priority an improvement of the social position of the workers. The labour question was treated almost exclusively within the context of bourgeois political forces struggle against domineering state and foreign private-owned capital, which was the employer for the majority of workers. Having opposed the foreign capitalists and government, the bourgeois politicians often took a nationalistic stand against the foreign workers. It was not the feature of Social-democrats of Bosnia and Herzegovina who had not a representation in the Sabor.

In the pseudoconstitutional period in which the Sabor conducted its activities (1910—1914), humble results were achieved in a legal activity wehnsocial protections and labour relations on the whole are concerned. However, the mere fact that the Sabor did pay its attention to labour, created the more favourable political Atmosphere for the activities of a class labour movement. It became an object of a wider public interest whereas the deeds of both the government and foreign employers were subject to criticism even from representative benches, which had to be taken into consideration, at least to some extent.